

Filosofische praktijken

Socrates, 'begripspersonage' van de filosofische praktijk

Leon de Haas

Begripspersonages

Het Franse denkduo Gilles Deleuze en Félix Guattari heeft de term 'begripspersonage' gemunt (in '*Qu'est-ce que la philosophie?*'). Zo is Socrates het begripspersonage van Plato, Dionysius dat van Nietzsche en Idiota dat van Nicolaas van Cusa. Het is niet zo dat Socrates de filosofie van Plato representeert.

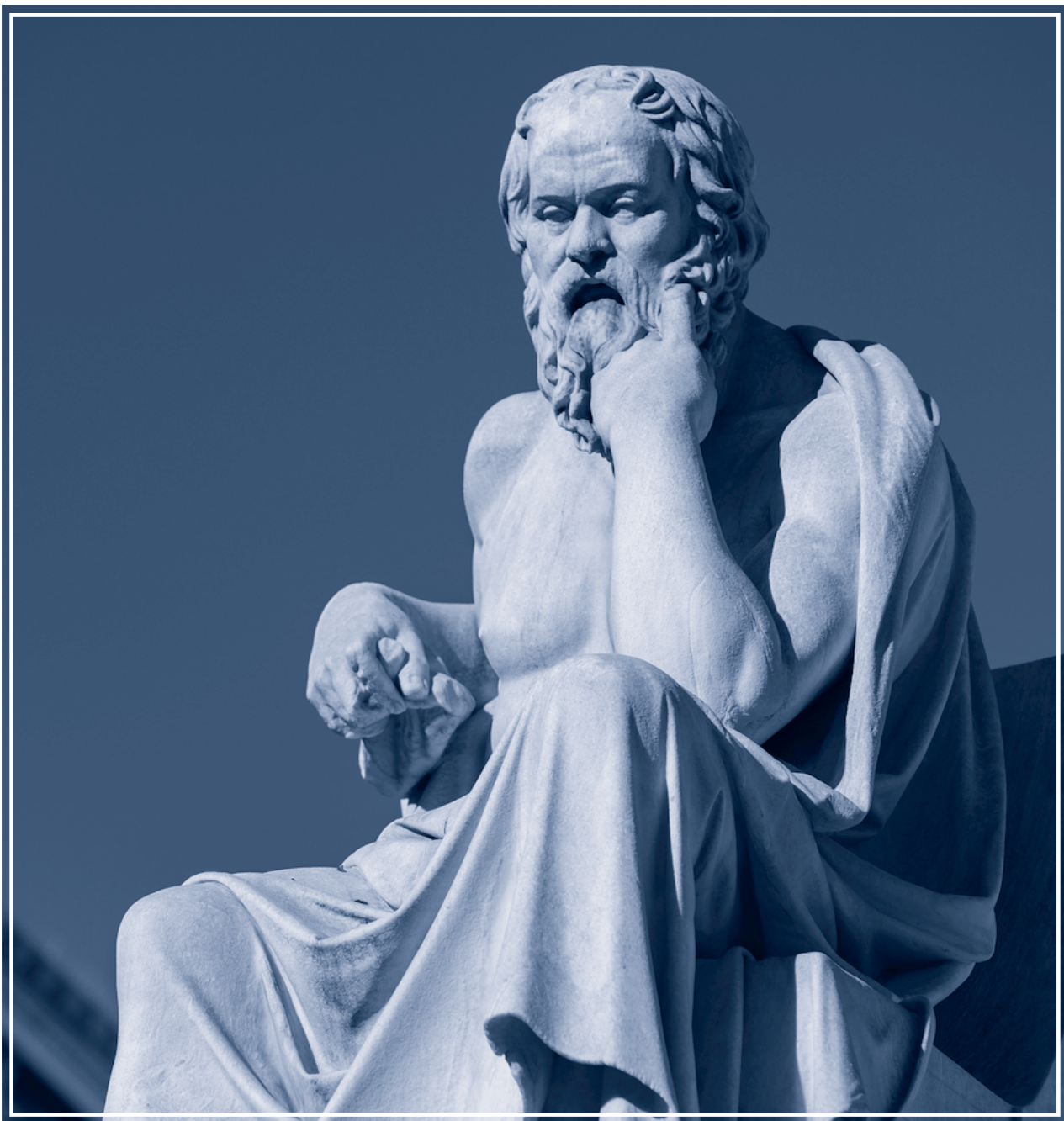
“Integendeel, de filosoof is louter het omhulsel van zijn belangrijkste begripspersonage en van alle anderen die de voorsprekers, de werkelijke subjecten van zijn filosofie vormen. De begripspersonages zijn de 'heteroniemen' van de filosoof – en de naam van de filosoof is louter het pseudoniem van zijn personages. Ik ben niet meer ik, maar de mogelijkheid van het denken om zichzelf te zien en om zich dwars door een project heen te ontwikkelen dat mij op meerdere plekken doordringt. [...] Het is het lot van de filosoof om zijn begripspersonage(s) te worden, terwijl deze personages tegelijkertijd tot iets anders worden dan wat ze historisch, mythologisch of normalerwijs zijn.”

Dankzij het begripspersonage is de persoon van de filosoof groter dan zichzelf en brengt iets teweeg dat zijn persoontje op zich nooit tot stand had kunnen brengen. Omgekeerd is het begripspersonage niet de historische of mythologische figuur 'waarvan hij gemaakt is'; de filosoof transformeert hem in zijn werk tot wat hij als begripspersonage is. In het filosoferen vindt dus een wederzijdse transformatie tussen filosoof en begripspersonage plaats.

Het begrip 'begripspersonage' verraaft de bedoelingen van Deleuze & Guattari. Hun antwoord op de vraag 'Wat is filosofie?' luidt, dat filosofie een activiteit is die begrippen creëert; filosofen zijn begrippenbouwers. Juist het voorbeeld van Socrates maakt echter duidelijk dat niet alle filosofie begrippen maakt, maar dat er daarentegen ook filosofie is die gegeven

begrippen juist kritisch onderzoekt. Daarom zou ik de term 'begrip' in 'begripspersonage' willen verstaan als: het personage drukt datgene uit wat het filosofisch oeuvre kenmerkt, het is het begrip ervan. In de voorbeelden die zij noemen, speelt een literair figuur (de Engelse vertaling van het boek spreekt van 'persona') een sleutelrol. Niet de fysieke persoon Nietzsche denkt in de Zarathustra, maar hij *wordt* als het ware gedacht door het quasihistorische personage Zarathustra. Zo ook wordt Erasmus in de Lof der Zotheid gedacht door het quasimythologische personage Zotheid. Ook in Plato's dialogen is Socrates niet de historische Socrates maar het quasihistorische personage waardoor Plato gedacht *wordt*. Een personage bezet het denken van de filosoof, die daardoor als het ware buiten zichzelf treedt. Niet de historische Nietzsche schreef de Zarathustra, maar het begripspersonage door wie hij bezet c.q. bezeten werd. Zo kunnen kennelijk grote filosofische werken ontstaan. Deleuze & Guattari merken op dat dit niet alleen een bepaalde filosoof kan treffen, maar dat voor bijvoorbeeld alle platonisten Socrates het begripspersonage is. Dit is een interessante gedachte. Zou het idee van het begripspersonage het filosofisch alternatief zijn voor wat in de wetenschappen het paradigma is? Maar dit terzijde. Hier gaat het mij nu om Socrates als begripspersonage van die filosofen die de filosofische praktijk beoefenen. In hoeverre kan Socrates inderdaad het begripspersonage van deze praktijken genoemd worden? En hoe ziet deze Socrates er dan uit?

Leon de Haas voert een filosofische praktijk in Limburg, is president van de Internationale Gesellschaft für Philosophische Praxis, en is bezig aan de Stellenbosch Universiteit (ZA) te promoveren in de wijsbegeerte.

Socrates

Het socratisch probleem; wie was Socrates nu eigenlijk?

In feite hebben Deleuze & Guattari de vraag wie Socrates nu eigenlijk echt was, overbodig gemaakt voor de filosofie. (Voor historici een interessante vraag, maar voor wie de filosofie zelf bedrijft een vraag die de aandacht afleidt.) Wat ons boeit, is de Socrates die in Plato's dialogen optreedt. Dit begripsspersonage dus. Dan blijven er nog genoeg vragen over. Want hoe interpre-

teren we wat we daar lezen? Plato leefde van ongeveer 429 tot 347 voor Christus in Athene. Hij schreef in het toenmalige Grieks. De historische Socrates stierf in 399 voor Christus en zette zelf niet op papier hoe hij filosofeerde. Plato schreef over Socrates sowieso post factum; zijn dialogen zijn niet ter plekke, terwijl Socrates bezig was, zelfs niet kort erna, genoteerd door Plato. Als we Plato al in het klassieke Grieks lezen, lezen we een dode taal en doen we dat met onze 21ste-eeuwse geest. Kenners van het klassieke Grieks kunnen hun best doen om

betekeningen van de woorden en uitspraken in Plato's teksten te reconstrueren door vergelijking met andere Griekse teksten uit die tijd. Maar ook dat doen zij met een 21ste-eeuwse geest. In de interpretatie blijft het nodige natteduimenwerk een belangrijke rol spelen. Voor de meesten van ons, echter, geldt dat des te meer, want ook al heb je oud Grieks gehad op school, je bent niet in staat om zelfstandig het tekstonderzoek te doen waartoe de classici en filologen in staat zijn. Wij zijn afhankelijk van wat zij ons voorschotelen. En dat blijkt allesbehalve eenduidig te zijn; zij zijn het onderling vaak oneens. Kortom, Socrates aanroepen, is in meerdere opzichten een heikele zaak.

Ik houd het er dan ook maar bij, dat ieder van ons alleen een veelvuldig geïnterpreteerde Socrates kent: *de eigen interpretatie* – in deze tijd – *van de interpretatie van een vertaler* – in deze tijd, in de interpretatie-cultuur die hij aanhangt – *van Plato's interpretatie van de historische Socrates*. Natuurlijk is het professioneel gezien elegant om de eigen interpretatie zoveel mogelijk te stoelen op die van deskundige classici en filologen. Maar uiteindelijk kun je er niet omheen kleur te bekennen en je eigen versie van Plato's begripspersonage Socrates publiek te maken.

Wat is jouw doel in de filosofie?

Deze vraag stelt Wittgenstein ergens in zijn *Filosofische Onderzoeken* (§ 309: "Wat is je doel in de filosofie? – De vlieg de weg wijzen uit het vliegenglas."). Het blijkt dat classici en filologen die de 'juiste' vertaling van Plato's dialogen menen te geven, reeds een bepaalde interpretatie van Plato's filosofie koesteren. Wanneer men bijvoorbeeld van mening is dat Plato een ideeënleer ontwikkeld heeft, vertaalt men woorden als '*idea*' en '*eidos*' in die richting. Socrates' doel in de filosofie stelt men dan gelijk aan het vermeende doel van Plato: vaststellen wat iets is, namelijk wat het *wezen* van iets is. Zo schrijft de hedendaagse Nederlandse classica Ineke Sluiter:

"Socrates gaat dus uit van de opvatting dat er zulke essenties zijn, onafhankelijk van menselijke omstandigheden en dat taal die essenties reflecteert. Er is een woord voor 'moed' en dat woord moet corresponderen met een onveranderlijk begrip. Het moet verwijzen naar gedrag dat op een of andere manier 'deelt' in dat begrip." (Geciteerd uit de digitale versie van haar 'Socrates'.)

Deze interpretatie van wat Socrates doet wanneer hij met iemand in gesprek is, is helemaal niet vanzelfsprekend. Sluiter redeneert naar haar eigen conclusie toe, die een gemeenplaats is wanneer het om Plato-interpretatie gaat. Ze mag dan een goede classica zijn en ons heel deskundige dingen kunnen zeggen over de etymologie van oud-Griekse woorden en uitdrukkingen, hier waagt ze zich op het terrein van de filosofie. Ze bevindt zich in een spagaat. Enerzijds volgt zij, de classica, nauwkeurig Plato's tekst en reconstrueert de manier waarop Socrates te werk gaat in de dialogen. Maar hierin reeds blijkt haar vooringenomenheid. Ze schetst een aantal voorbeelden van dialogen. Dan zegt ze: "Bij al deze voorbeelden zien we de gesprekspartner een voorzet geven in de zoektocht naar een definitie." Zij gaat ervan uit dat Socrates in het onderzoeksproces (de '*elenchos*') uit is op de ultieme definitie van het begrip dat onderzocht wordt. De definities die Socrates' gesprekspartners geven, blijken steeds niet ultiem, niet wezenlijk genoeg, want er blijken steeds weer tegenvoorbeelden te vinden. Maar ja, dan kan ook Sluiter er niet omheen de 'aporie' ter sprake te brengen.

"De *elenchos*, de gezamenlijke zoektocht die bestaat uit het testen en weerleggen van voorgestelde oplossingen, loopt uiteindelijk vast. De gesprekspartners komen er niet meer uit, de definitie kan niet meer verdedigd worden. [...] De weerlegging moet ertoe leiden dat [de gespreksgenoten] zich niet langer tevreden stellen met snelle uitspraken, zonder alle consequenties te doordelen en op de proef te stellen. Idealiter is het hele proces van het socratische gesprek dus een manier om ze aan te sporen tot verder filosoferen."

Hoe zit dat nu? Is het doel het vaststellen van de ultieme definitie van een begrip, of juist het ondergraven van welk begrip dan ook waarin een fenomeen gevat wordt?

Sluiter doet alsof we kunnen spreken van 'de' socratische methode. Daarentegen wijzen anderen erop dat niet elke dialoog van Plato dezelfde structuur heeft. In sommige dialogen zien we Socrates aan het werk als degene die de stellige mening van een gesprekspartner onderzoekt. In andere dialogen treedt Socrates op als het personage in Plato's dialoog dat een bepaald inzicht van Plato uitlegt aan omstanders. Dit laatste is bijvoorbeeld het geval in de '*Politeia*', waar Socrates de parabel van de grot vertelt, nadrukkelijk als metafoor voor een inzicht dat kennelijk erg moeilijk is voor de andere personages in het verhaal. In het eerste geval hebben we te maken met de Socrates die zijn gesprekspartner verleidt tot

een sceptisch onderzoek van diens eigen zekerheid. In het tweede geval wordt Socrates ingezet als didactisch middel om iets uit te leggen. De eerste Socrates noem ik hier de sceptisch onderzoeker, de andere noem ik de uitlegger.

Debra Nails somt een hele reeks redenen op, waarom het onmogelijk is om van ‘de’ opvattingen en ‘de’ methode van Plato’s Socrates te spreken.

“[...] we zouden snel ontdekken dat Socrates zelf in de ene platonische dialoog de ene positie verdedigt en in een andere dialoog het tegendeel; en dat hij in verschillende dialogen verschillende methoden gebruikt. Inconsequenties tussen de dialogen vragen om een verklaring [...], de beroemdste is, dat de *Parmenides* verschillende vormtheorieën aanvalt die de *Republiek*, het *Symposion* en de *Phaedo* ontwikkelen en verdedigen. In sommige dialogen (bv. *Laches*) wiest Socrates slechts de inconsequenties en vaste aannames in de tuin, maar in andere dialogen (bv. *Phaedrus*) is hij ook een planter, die gestructureerde filosofische claims naar voren brengt en nieuwe methoden suggereert om die claims te testen. Ook bij kleinere kwesties zijn er verschillen. In de *Gorgias*, bijvoorbeeld, neemt Socrates stelling tegenover het hedonisme, dat hij in de *Protagoras* juist onderschrijft; de details van de relatie tussen erotische liefde en het goede leven verschillen van *Phaedrus* tot *Symposion*; de uiteenzetting van de relatie tussen kennis en de objecten van kennis in de *Republiek* verschilt van de uiteenzetting in de *Meno*; ondanks Socrates’ trouw aan de Atheense wet in *Crito*, zweert hij in de *Apologie* dat hij de wettige jury niet zal gehoorzamen als deze hem verplicht te stoppen met filosoferen.” (Debra Nails, Socrates, in: *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Summer 2017 Edition)

Nails’ doel met deze opsomming is om aan te geven dat Plato’s dialogen niet zomaar een eenduidig beeld van Socrates, zijn werkwijze en zijn opvattingen opleveren. Hier zou je tegen in kunnen brengen, dat al die inconsequenties niet zo vreemd zijn, aangezien Socrates’ uitspraken niet bedoeld zijn als theoretische beweringen maar een functie vervullen in zijn *strategie* om de gesprekspartner ertoe te brengen diens gekoesterde denkpositie te betwijfelen en onderzoeken. Maar natuurlijk, dat ik dit inbreng, is ook al weer een bepaalde manier om begripsonage Socrates vorm te geven.

Socrates als het begripsonage in de filosofische praktijk

Voor de pioniers in de filosofische praktijk, in de jaren 60, 70 en 80, was Socrates het begripsonage – voor de een meer dan voor de ander. Wat ze allemaal gemeen hebben, is de situering van het filosoferen: niet aan de schrijftafel, niet in de academie, maar midden in de samenleving, op openbare plekken waar burgers elkaar ontmoeten en waar ze onder meer over zaken van de samenleving spreken. Dit is de typisch socratische habitat. De pioniers van de filosofische praktijk verlieten de academie (de universiteit, de collegezaal, de schrijftafel, het schoollokaal) en begaven zich naar vindplaatsen waar de hedendaagse mens op (semi)publieke plekken met anderen nadenkt over (zijn existentie in) de samenleving: de therapeutische spreekkamer, het café, de bedrijfskantine, de bibliotheek, het clubhuis, het bos, et cetera. Hier ontmoet men elkaar reeds en voert men reeds gesprekken – de filosoof begeeft zich tussen hen en intervenueert in het gesprek. De interventie is het filosofische en bestaat erin de anderen te verleiden tot filosofisch zelfonderzoek, dat wil zeggen tot kritisch onderzoek van de eigen mening en van de begrippen die zij daarin gebruiken.

Het niet-weten en de aporie

Het denkpersonage Socrates heeft geen eigen jargon; hij spreekt de taal van zijn gesprekspartners. Hij richt de aandacht op de woorden die zij gebruiken en op de uitspraken die zij doen. Zelf beweert hij niets, tenzij om de ander uit te dagen niet tevreden te zijn met het eigen standpunt en verder na te denken. In dit verband wordt Socrates/Plato geciteerd, die gezegd zou hebben: “Ik weet dat ik niets weet”, of: “Ik weet één ding: dat ik niets weet.” Deze zin, in geen van de twee versies, komt zo letterlijk voor in Plato’s dialogen. Wel komen er passages voor die daarop lijken. In de *Apologie* zegt Socrates:

“Ik ben wijzer dan deze man. Alle kans dat geen van ons beiden iets zinvol of waardevol weet, maar hij pretendeert iets te weten zonder het te weten, terwijl ik die het dus evenmin weet niet de pretentie heb. Blijkbaar ben ik dan toch een klein beetje wijzer dan die man, door niet te menen dat ik iets weet zonder het te weten.”

Het lijkt erop, maar is toch anders. Het gaat over de pretentie iets te weten zonder het te weten. Socrates

zegt die pretentie niet te hebben. Hij zegt dus niet dat hij iets weet, namelijk dat hij niets weet. Dit zou een absoluut scepticisme zijn ('waarheid bestaat niet' of zoiets), maar daar kun je Socrates niet op betrappen. Het lijkt meer om een houding te gaan, een strategische houding: om erachter te komen of jouw bewering waar is, doe ik even alsof ik helemaal niets weet over dit onderwerp (en misschien weet ik er in dit geval ook helemaal niets van af) zodat we het blanco kunnen benaderen; wellicht dat we er dan achter komen wat dit is wat we willen leren kennen. Zo zegt hij in *Meno* ergens midden in het onderzoeksproces: "Ook nu weet ik niet wat deugd is, terwijl jij het vroeger, vóór je met mij in aanraking kwam misschien wel wist, al lijkt je nu een man die het niet weet. Toch wil ik samen met jou naar de deugd gaan zoeken en bekijken wat deugd inhoudt."

In de strategisch-sceptische versie van het begripspersonage Socrates is het niet-weten dus een houding om een onvooringenomen en open onderzoek van iemands mening mogelijk te maken. Deze instelling is nauw verbonden met de notie van 'aporie' (van het Griekse *a-poros*): het onderzoek leidt niet tot een conclusie, het blijft onbeslist.

Sarah Kofman heeft gewezen op de mythologische oorsprong van het woord aporie:

"Vertalers, die gewoonlijk aan hun verwarring ontsnappen door *poros* te vertalen als 'doelmatigheid' en *aporia* als 'moeilijkheid' [...] laten de lezer in het duister achter wat betreft alle semantische rijkdom van *poros* en *aporia*, en geven geen enkele hint wat betreft hun relatie met andere woorden die tot dezelfde familie behoren."

Kofman laat zien hoezeer het woord *aporia* in Plato's werk verweven is met de overgeleverde mythische betekenissen. Wat betreft *Poros*, *Penia*, and *Eros* in Plato's *Symposium* zegt ze:

"*Penia* is net zomin het tegendeel van *Poros* als de *aporia*; de ware filosofische *aporia* of *Penia* is altijd vruchtbaar; in haar worden alle tegenstellingen altijd weggevaagd; zij is mannelijk noch vrouwelijk, rijk noch arm, [...] vol hulpbronnen noch zonder hulpbronnen. Daarom is *Aporia*, die breekt met de logica van de identiteit en die tot de logica van de bemiddeling behoort, een onvertaalbare term."

Socrates spreekt iemand aan in de openbare ruimte (de *polis*) of wordt door iemand aangesproken. Deze gesprekspartner zit met een kwestie of heeft daar juist reeds een stellige mening over. Ongeacht of Socrates over die kwestie zelf al een mening heeft, hij stelt zich op als iemand die volstrekt niets weet over dat onderwerp. Hij begint met de gesprekspartner een onderzoek: wat zou die kwestie nou in essentie zijn? Enerzijds vraagt hij van de gesprekspartner stellige uitspraken over de kwestie en duidelijke definities van de begrippen die in het gesprek naar voren komen. Maar anderzijds verleidt hij de gesprekspartner ertoe zijn eigen uitspraken en definities weer in twijfel te trekken en te ondermijnen. Volgens Ineke Sluiter zou dit hele proces erop gericht zijn de ultieme algemene definitie van het onderhavige begrip vast te stellen. Dit mag zo zijn in de dialogen waar Plato Socrates inzet als uitlegger van zijn opvattingen, in de strategisch-sceptische dialogen is dat geenszins het geval. Daar legt het gezamenlijke dialogische onderzoek juist de rijkdom van betreffend fenomeen en de rijkdom aan betekenissen van betreffende begrippen aan het licht. Het stukje werkelijkheid dat onderzocht wordt, vertoont meer en meer trekken, die niet zomaar gevangen kunnen worden in een begrip of in een mening. De *Aporia* waarin men terecht komt, staat met de mond vol tanden maar is geenszins blind. Natuurlijk, dat ontwikkelt zich zo in de loop van het onderzoek; het is geen toestand die voortduurt. Na het gesprek met Socrates vervolgt de gesprekspartner zijn weg; hij zal weer bepaalde meningen koesteren en zich aan bepaalde definities vasthouden. Maar wellicht is hij nu voorzichtiger geworden wat zijn opinies en zijn waarheden betreft. Zo hebben de twee vaders in *Laches* geen antwoord gekregen van Socrates, maar ze lijken wel iets beter te weten in welke richting ze het moeten zoeken. Het filosofisch onderzoek staat niet op zich; het is altijd ingebed in iemands leven en in het denkproces dat iemand probeert te ontwikkelen om 'een beter mens te worden'. Socratische filosofie, zo opgevat, is alleen mogelijk als *interventie* in wat reeds gedacht wordt.

De metafoor van de verloskunde

Met de houding van het niet-weten en het wagen van de 'niet-identiteit' van de aporie hangt de metafoor van de verloskunde samen.

Socrates gebruikte vaak metaforen. Zo ook in zijn dialoog met *Theaitetos* over de vraag wat kennis inhoudt.

T. doet zijn best, maar slaat in eerste instantie een verkeerde weg in: zijn antwoord gaat niet over wat kennis is, maar over toepassingen van kennis (ambachten). Als S. hem uitlegt – met een vergelijking – waarom dat antwoord fout is, geeft T. er blijk van te begrijpen wat S. bedoelt. Hij maakt een vergelijking met een eigen ontdekking: het wiskundige probleem van de wortel hebben hij en zijn vrienden opgelost door alle concrete gevallen van wortels onder een noemer te brengen. Inderdaad, zegt Socrates, mijn vraag is ook om alle gevallen van kennis onder een noemer te brengen: wat kennis eigenlijk is. T. verontschuldigt zich, maar dan maakt S. de vergelijking met barensweeën en de rol van de vroedvrouw.

T.: “Toch laat het probleem me niet los.”

S.: “Je hebt dan ook barensweeën.”

Socrates maakt hier een metafilosofische ofwel methodologische opmerking. Hij zegt, middels een metafoor, iets over de filosofische praktijk van het beantwoorden van de vraag – in dit geval de vraag naar wat kennis is. De metafoor hoort zelf niet tot die praktijk. Socrates vertelt Theaitetos hier iets over het onderzoek. De metafoor is niet toevallig, want Socrates' moeder was vroedvrouw. Een vroedvrouw helpt de zwangere vrouw bij het baren. Zij zelf baart niet het kind, als vrouw met veel ervaring kan zij de moeder echter helpen bij het baren. Net zo baart Socrates zelf niet de wijsheid van zijn gesprekspartner; hij helpt deze slechts zijn wijsheid te baren. De ervaren Socrates kent de valkuilen van het hebben van een mening; hij is vaardig in het herkennen van drogredenen en misleidende definities. Zo kan hij de ander tips geven en in een bepaalde richting forceren, opdat deze zelf ontdekt wat het nu eigenlijk is wat hij meende te kennen. Zo althans handelt Socrates, het begripsonage van de filosofische praktijk.

De 'technè', ofwel de rol van het leven en de ervaring

In zijn gesprekken trekt Socrates vaak vergelijkingen met ambachten (*technai*). Dat kan vreemd lijken, want

het gaat meestal over 'immateriële' onderwerpen, zoals rechtvaardigheid of dapperheid. Waar het Socrates echter om gaat in zo'n vergelijking, is te wijzen op de rol van deskundigheid, oefening en ervaring in het beoefenen van een ambacht. Hij vraagt bijvoorbeeld, wie het meest geschikt is om een schip te besturen, een voorlezer of een stuurman. In Socrates' ogen heb je kennis van iets, wanneer je ervoor gestudeerd en erin geoefend hebt. En zulke ervaring doe je op bij anderen die die ervaring reeds hebben. Je weet dus niet zomaar iets van iets af. Met zulke vergelijkingen daagt hij gesprekspartners uit die denken dat ze ergens verstand van hebben ook al zijn ze helemaal niet deskundig op dat gebied. Kortom, om ergens iets van af te kunnen weten, heb je scholing en ervaring nodig. Dat geldt ook voor 'geestelijke' onderwerpen als de deugden. Als het om kennis en waarheid gaat, doet Socrates een beroep op de levenservaring zijn gesprekspartners. Anders dan in het tegenwoordig gekoesterde 'de waarheid is subjectief' bedoelde Socrates dat de waarheid juist niet subjectief is. Om de waarheid van een bepaald soort zaken te kennen zul je geschoold moeten zijn op dat gebied. In de scholing leer je wat op dat bepaalde gebied als kennis geldt. Deze Socrates van de leerprocessen en de ervaring is vorige eeuw weer tot leven gekomen in de fenomenologie van Husserl en in de taal spelbeschrijvingen van Wittgenstein. En in de filosofische praktijken wier begripsonage Socrates is, toont zich diens verkeren in situaties van het gewone en openbare leven, diens houding van het niet-weten, diens moed om de aporie aan te gaan, en diens worteling in de levenservaring.

Leon de Haas

Subredactie:

Drs. L.J.M. (Leon) de Haas
PlatoPraktijk
Elmpteweg 20
NL-6042 KL Roermond
leon@plato Praktijk.nl